लोकशाही आणि लोकानुनय : उदारमतवादी मूल्यांसमोरील आव्हान

डॉ.छाया भारत सकटे सहयोगी प्राध्यापिका, राज्यशास्त्र विभाग एस.एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८
E-mail : sakatecb@gmail.com

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात जागतिक राजकारणाच्या पटावर 'लोकानुनय' ही एक अत्यंत प्रबळ आणि गुंतागुंतीची लाट म्हणून समोर आली आहे. लोकशाहीच्या नावाखाली जनतेच्या तीव्र भावनांना साद घालून सत्ता प्राप्त करणे आणि एकदा सत्ता हाती आल्यावर लोकशाहीच्याच मूळ तत्त्वांना, जसे की अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि संस्थात्मक स्वायत्तता, सुरुंग लावणे, अशी एक विघातक प्रवृत्ती सध्या जगभरात वाढीस लागली आहे. मुळात, उदारमतवादी लोकशाही ही केवळ 'बहुमताचे शासन' नसते, तर ती प्रत्येक नागरिकाचे, विशेषतः अल्पसंख्याकांचे हित आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करणारी एक उत्तरदायी व्यवस्था असते. मात्र, लोकानुनयी राजकारणामुळे या उदारमतवादी मूल्यांसमोर आजवरचे सर्वात मोठे संकट उभे राहिले आहे.

लोकानुनयी नेते अनेकदा स्वतःला 'खऱ्या जनतेचे' एकमेव प्रतिनिधी म्हणून सादर करतात आणि त्यांच्या विरोधात बोलणाऱ्यांना, मग ते पत्रकार असोत, न्यायमूर्ती असोत किंवा विरोधी पक्ष, त्यांना 'जनतेचे शत्रू' ठरवून बाजूला सारतात. या प्रक्रियेत संविधानिक संस्थांचे खच्चीकरण केले जाते, ज्यामुळे सत्तेवर अंकुश ठेवणारी यंत्रणाच कमकुवत होते. जेव्हा लोकशाही केवळ संख्याबळाचा खेळ बनते आणि नैतिक मूल्यांना तिलांजली दिली जाते, तेव्हा ती हुकूमशाहीच्या दिशेने वाटचाल करू लागते. आज अमेरिका, युरोप आणि आशियातील अनेक देशांमध्ये हे चित्र प्रकर्षाने जाणवत आहे. आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक असुरक्षितता आणि प्रस्थापित व्यवस्थेबद्दलचा संताप यातून लोकानुनय जन्म घेतो. हे संशोधन नेमके याच मुद्द्यांचा मागोवा घेते की, कशा प्रकारे 'लोकानुनय' हा लोकशाहीचा वापर करूनच लोकशाहीच्या मुळावर येत आहे. उदारमतवादी मूल्ये आणि लोकानुनयी प्रवृत्ती यांच्यातील हा संघर्ष केवळ राजकीय नसून तो मानवी हक्क आणि भविष्यातील जागतिक शांततेच्या दृष्टीने अत्यंत निर्णायक आहे. या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी केवळ निवडणुका जिंकणे पुरेसे नसून, जनतेमध्ये लोकशाहीच्या खऱ्या मूल्यांप्रती जागृती निर्माण करणे आणि संस्थात्मक पारदर्शकता टिकवून ठेवणे ही काळाची गरज बनली आहे.

पारिभाषिक शब्द : लोकानुनय, उदारमतवादी लोकशाही, बहुसंख्याकवाद, संस्थात्मक ऱ्हास

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. लोकानुनय आणि उदारमतवादी लोकशाही यांच्यातील तात्विक फरक स्पष्ट करणे.
२. जागतिक आणि भारतीय संदर्भात लोकानुनयी राजकारणाच्या उदयाची कारणे शोधणे.
३. लोकानुनयामुळे उदारमतवादी मूल्यांवर (उदा. स्वातंत्र्य, समता, न्याय) होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
४. लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेवरील धोके अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती : हे संशोधन प्रामुख्याने गुणात्मक आणि वर्णनात्मक स्वरूपाचे असेल.

दुय्यम स्रोत: पुस्तके, शोधनिबंध, सरकारी अहवाल आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे (उदा. Freedom House, V-Dem) अहवाल यांचा वापर करणे.

विषय विवेचन :

लोकशाहीच्या व्यापक चौकटीत लोकानुनय आणि उदारमतवादी लोकशाही या दोन संकल्पना वरवर पाहता सारख्या वाटत असल्या तरी, त्यांच्या मूळ तात्विक गाभ्यात प्रचंड मोठी तफावत आहे. लोकशाहीचा अर्थ केवळ 'लोकांचे शासन' असा असला, तरी हे शासन कसे चालवावे आणि त्यात कुणाचे अधिकार सर्वोच्च असावेत, यावरून या दोन विचारप्रवाहात मोठा संघर्ष पाहायला मिळतो. उदारमतवादी लोकशाही ही प्रामुख्याने संविधानवाद, मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य यांवर आधारलेली असते. यात केवळ बहुमताला महत्त्व नसून, सत्तेवर अंकुश ठेवणाऱ्या संस्थांना उदा. न्यायपालिका, स्वतंत्र निवडणूक आयोग आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याला सर्वोच्च स्थान दिले जाते. याउलट, लोकानुनय हा 'जनतेची इच्छा' हीच सर्वोच्च मानतो आणि या इच्छेच्या आड येणाऱ्या कोणत्याही संविधानिक अडथळ्याला तो 'भ्रष्ट उच्चभ्रूंचा कट' म्हणून संबोधतो.

तात्विक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, उदारमतवादी लोकशाही ही बहुलतावादावर (Pluralism) विश्वास ठेवते. समाजात विविध विचारसरणीचे, धर्माचे आणि वंशाचे लोक असू शकतात आणि त्या सर्वांना आपले मत मांडण्याचा व सुरक्षित राहण्याचा अधिकार आहे, असे ही व्यवस्था मानते. मात्र, लोकानुनय हा 'अनन्यसाधारणता' या तत्त्वावर चालतो. लोकानुनयी नेते समाजाची विभागणी 'खरे लोक' आणि 'शत्रू' अशा दोन गटांत करतात. त्यांच्या मते, जे त्यांच्या विचारसरणीशी सहमत नाहीत, ते जनतेचे प्रतिनिधी असूच शकत नाहीत. हा विचार मुळातच लोकशाहीच्या सर्वसमावेशकतेला छेद देणारा आहे. जेव्हा लोकानुनय प्रबळ होतो, तेव्हा तो 'बहुसंख्याकवाद' धारण करतो, जिथे अल्पसंख्याकांचे हक्क दुय्यम ठरवले जातात.

दुसरा महत्त्वाचा तात्विक फरक म्हणजे संस्थात्मक स्वायत्तता. उदारमतवादी लोकशाहीत 'सत्तेचे विकेंद्रीकरण' महत्त्वाचे असते. कार्यपालिका, विधिमंडळ आणि न्यायपालिका यांनी एकमेकांवर नियंत्रण ठेवावे, अशी ही संकल्पना आहे. परंतु, लोकानुनयी राजकारणात सत्तेचे केंद्र एकाच 'करिश्माई' नेत्याच्या हातात एकवटलेले असते. हा नेता स्वतःला जनतेचा थेट आवाज मानतो आणि म्हणूनच संसदेची प्रक्रिया किंवा न्यायालयाचे निर्णय त्याला स्वतःच्या मार्गातील अडथळे वाटू लागतात. यामुळे 'चेक्स अँड बॅलन्सेस'ची यंत्रणा कोलमडून पडते. थोडक्यात, उदारमतवादी लोकशाही ही प्रक्रियेवर भर देते, तर लोकानुनय हा केवळ परिणामांवर आणि लोकभावनेवर लक्ष केंद्रित करतो.

लोकानुनय हा लोकशाहीचा एक 'विकृत' प्रकार ठरू शकतो, कारण तो लोकशाहीच्या नावाखालीच लोकशाहीच्या संरक्षणात्मक कवचाला (संविधानाला) नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. लोकशाही जिवंत ठेवण्यासाठी केवळ मतदान पुरेसे नसते, तर पराभूत झालेल्यांच्या हक्कांचे रक्षण करणे आणि सत्तेला प्रश्न विचारण्याचे स्वातंत्र्य टिकवणे हे उदारमतवादी मूल्य जोपासणे अनिवार्य आहे. जोपर्यंत आपण या दोन संकल्पनांमधील हा तात्विक फरक समजून घेत नाही, तोपर्यंत समकालीन जागतिक राजकारणातील आव्हानांचा सामना करणे कठीण आहे.

जागतिक आणि भारतीय संदर्भात लोकानुनयी राजकारणाच्या उदयाची कारणे

१. आर्थिक विषमता आणि जागतिकीकरणाचे अपयश

जागतिक स्तरावर, विशेषतः विकसित देशांमध्ये (उदा. अमेरिका आणि युरोप), जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी रुंदावली आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्याने मध्यमवर्गीयांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. 'लोकानुनयी' नेत्यांनी या असंतोषाचा वापर करून "प्रस्थापित उच्चभ्रू लोक सामान्य जनतेला लुटत आहेत," असा प्रचार केला. भारतातही आर्थिक उदारीकरणानंतर विकासाचे फायदे सर्व थरांपर्यंत समान पोहोचले नाहीत, ज्यामुळे ग्रामीण आणि निमशहरी भागात एका 'तारणहार' नेत्याची ओढ निर्माण झाली.

२. सांस्कृतिक असुरक्षितता आणि ओळख

जागतिकीकरणामुळे आणि वाढत्या स्थलांतरामुळे अनेक समाजांमध्ये आपली मूळ संस्कृती आणि ओळख हरवण्याची भीती निर्माण झाली आहे. पश्चिमेकडील देशांत निर्वासितांचे आगमन हे लोकानुनयाचे मुख्य कारण ठरले. भारतात 'बहुसंख्याकवाद' आणि 'सांस्कृतिक राष्ट्रवाद' या संकल्पनांचा उदय याच असुरक्षिततेतून झाला आहे. आपल्या ऐतिहासिक गौरवाची पुनर्रचना करणे आणि बाह्य प्रभावांना विरोध करणे, हा लोकानुनयी राजकारणाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे.

३. प्रस्थापित राजकीय पक्षांबद्दलचा अविश्वास

जगभरात पारंपारिक राजकीय पक्षांबद्दल (उदा. काँग्रेस किंवा अमेरिकेतील लिबरल पक्ष) जनतेमध्ये एक प्रकारची विरक्ती निर्माण झाली होती. घराणेशाही, भ्रष्टाचार आणि जनतेच्या मूळ प्रश्नांपासून तुटलेले नेते यामुळे लोक पर्यायी आणि 'खंबीर' नेत्याच्या शोधात होते. लोकानुनयी नेते स्वतःला "प्रस्थापित व्यवस्थेबाहेरचे" म्हणून सादर करतात, जे भ्रष्टाचार नष्ट करून थेट जनतेला न्याय मिळवून देतील, असा विश्वास निर्माण करतात.

४. सोशल मीडिया आणि माहितीचे लोकशाहीकरण

पूर्वी माहितीचे नियंत्रण मुख्य प्रवाहातील प्रसारमाध्यमांकडे होते. मात्र, सोशल मीडियाच्या उदयामुळे लोकानुनयी नेत्यांना थेट जनतेशी संवाद साधणे सोपे झाले. या माध्यमांद्वारे "आम्ही विरुद्ध ते" हा संदेश वेगाने पसरवला जातो. अल्गोरिदमच्या साहाय्याने लोकांच्या भावनांना हात घालणारे 'फेक न्यूज' किंवा 'इको चेंबर्स' तयार केले जातात, ज्यामुळे लोकानुनयी विचारांना खतपाणी मिळते.

५. करिश्माई नेतृत्वाची ओढ

लोकानुनयी राजकारण हे एका व्यक्तीभोवती केंद्रित असते. जेव्हा लोकशाही संस्था (न्यायालय, संसद) संथ गतीने काम करतात, तेव्हा जनतेला अशा नेत्याची ओढ लागते जो तात्काळ निर्णय घेईल आणि 'कठोर' पावले उचलेल. भारतात आणि जगभरात अशा 'स्ट्राँगमन' प्रतिमेच्या नेत्यांना मिळणारा पाठिंबा हे लोकानुनय वाढण्याचे एक प्रमुख कारण आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, आर्थिक असुरक्षितता, सांस्कृतिक भीती आणि प्रस्थापित व्यवस्थेचा अविश्वास यातून लोकानुनय जन्म घेतो. भारत आणि जगाच्या संदर्भात ही कारणे सारखीच असली तरी, त्यांची तीव्रता आणि स्वरूप तिथल्या स्थानिक परिस्थितीनुसार बदलते.

लोकानुनयामुळे उदारमतवादी मूल्यांवर (उदा. स्वातंत्र्य, समता, न्याय) होणाऱ्या परिणाम

लोकानुनय आणि उदारमतवादी लोकशाही यांच्यातील संघर्ष हा केवळ राजकीय सत्तासंघर्ष नसून तो मूल्यांचा संघर्ष आहे. उदारमतवादी लोकशाही ही स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या त्रिसूत्रीवर आधारलेली असते. मात्र, लोकानुनयी राजकारण जेव्हा 'जनतेच्या इच्छेचा' हवाला देऊन या मूल्यांकडे दुर्लक्ष करते, तेव्हा लोकशाहीचा मूळ ढाचा कमकुवत होऊ लागतो.

१. स्वातंत्र्यावर होणारे परिणाम :

उदारमतवादी लोकशाहीत 'वैयक्तिक स्वातंत्र्य' आणि 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य' हे सर्वात महत्त्वाचे स्तंभ आहेत. लोकानुनयी नेते स्वतःला 'खऱ्या जनतेचा' एकमेव आवाज मानतात. त्यामुळे त्यांच्या धोरणांवर किंवा कार्यपद्धतीवर होणारी कोणतीही टीका ही केवळ राजकीय विरोध नसून तो 'जनतेचा अपमान' किंवा 'देशद्रोह' ठरवला जातो. यामुळे पत्रकार, बुद्धिवंत आणि सामान्य नागरिक यांच्यात भीतीचे वातावरण निर्माण होऊन 'स्वयं-सेन्सॉरशिप' वाढते.

लोकानुनयी राजवटीत माहितीच्या स्रोतांवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो. सोशल मीडियाचा वापर करून 'पर्यायी सत्य' पसरवले जातात. यामुळे नागरिकांना वस्तुनिष्ठ माहिती मिळण्याचे स्वातंत्र्य धोक्यात येते आणि ते केवळ एका विशिष्ट विचारसरणीच्या प्रभावाखाली राहतात. ज्या स्वयंसेवी संस्था (NGOs) किंवा नागरी गट सरकारला प्रश्न विचारतात, त्यांना 'परकीय एजंट' किंवा 'विकासाचे शत्रू' ठरवून त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते.

२. समतेवर होणारे परिणाम

उदारमतवादी लोकशाहीत 'समान नागरिकत्व' आणि 'अल्पसंख्याकांचे संरक्षण' ही समतेची प्रमुख अंगे आहेत. लोकानुनय समाजाची विभागणी 'आम्ही' (शुद्ध जनता) विरुद्ध 'ते' (बाहेरचे किंवा शत्रू) अशी करतो. यात बहुसंख्याक समाजाच्या भावनांना प्राधान्य दिले जाते. परिणामी, अल्पसंख्याक, उपेक्षित किंवा दुर्बल घटकांचे हक्क दुय्यम ठरवले जातात. कायद्यासमोर सर्व समान आहेत, हे तत्त्व बाजूला सारून "ज्यांचे संख्याबळ जास्त, त्यांचेच म्हणणे बरोबर" हा विचार प्रबळ होतो.

लोकानुनयी राजकारणात सरकारी सवलती, नोकऱ्या आणि विकासकामे ही केवळ नेत्याच्या समर्थकांना किंवा विशिष्ट मतपेढीला डोळ्यासमोर ठेवून केली जातात. यामुळे 'संधीची समानता' नष्ट होऊन राजकीय निष्ठेवर आधारित नवीन विषमता तयार होते. लोकानुनयी नेते अनेकदा एका विशिष्ट संस्कृतीला किंवा धर्माला 'श्रेष्ठ' ठरवतात, ज्यामुळे इतर संस्कृतींच्या नागरिकांना 'दुय्यम दर्जाचे नागरिक' असल्याची जाणीव करून दिली जाते.

३. न्यायावर होणारे परिणाम

न्याय म्हणजे केवळ न्यायालयीन निकाल नव्हे, तर निष्पक्षपाती आणि पारदर्शक व्यवस्था होय. लोकानुनयामुळे न्यायाच्या संकल्पनेत खालील घातक बदल होतात. लोकानुनयी नेते न्यायपालिकेला आपल्या मार्गातील अडथळा समजतात. "निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचा निर्णय न्यायालयापेक्षा मोठा आहे," असा चुकीचा युक्तिवाद केला जातो. न्यायाधीशांच्या नेमणुकीत हस्तक्षेप करणे किंवा त्यांना सार्वजनिकरीत्या लक्ष्य करणे, यामुळे न्यायव्यवस्थेची निष्पक्षता धोक्यात येते.

उदारमतवादी लोकशाहीत गुन्हेगारालाही स्वतःची बाजू मांडण्याचा आणि कायदेशीर प्रक्रियेतून जाण्याचा अधिकार असतो. मात्र, लोकानुनयी राजकारणात 'त्वरित निकाला'ची मागणी केली जाते. एन्काउंटर संस्कृती किंवा जमावाकडून केला जाणारा न्याय यांना मूकसंमती मिळते, जे न्यायाच्या मूळ तत्त्वाच्या विरुद्ध आहे. निवडणूक आयोग, सीबीआय किंवा तपास

यंत्रणांचा वापर राजकीय सूड उगवण्यासाठी केला जातो. जेव्हा न्याय देणाऱ्या संस्थाच सत्तेच्या तालावर नाचू लागतात, तेव्हा सामान्य माणसाचा 'न्याया'वरील विश्वास उडतो.

लोकानुनयामुळे स्वातंत्र्य हे केवळ सत्ताधाऱ्यांच्या समर्थकांसाठी उरते, समता ही केवळ एका विशिष्ट गटापुरती मर्यादित राहते आणि न्याय हा लोकप्रियतेच्या निकषावर तोलला जातो. उदारमतवादी मूल्यांचा हा ऱ्हास म्हणजे केवळ राजकीय बदल नसून तो लोकशाहीच्या आत्म्याचा संकोच आहे. लोकशाहीला केवळ 'बहुमताचा खेळ' होण्यापासून वाचवायचे असेल, तर या मूलभूत मूल्यांचे पुनरुज्जीवन करणे आणि संस्थात्मक स्वायत्तता जपणे हीच काळाची गरज आहे.

लोकानुनयी राजकारणामुळे लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेवर निर्माण झालेले धोके :

हा आजच्या जागतिक राजकारणातील अत्यंत चिंतेचा विषय आहे. लोकशाही केवळ निवडणुकांवर चालत नाही, तर ती 'चेक्स अँड बॅलन्सेस' म्हणजेच सत्तेवर अंकुश ठेवणाऱ्या स्वतंत्र संस्थांवर अवलंबून असते. जेव्हा लोकानुनयी नेते 'जनतेच्या इच्छेचा' हवाला देऊन या संस्थांच्या कार्यपद्धतीत हस्तक्षेप करतात, तेव्हा लोकशाहीचा पायाच डळमळीत होतो.

१. न्यायपालिकेची स्वायत्तता आणि दबाव

न्यायपालिका हा लोकशाहीचा सर्वात महत्त्वाचा रक्षक मानला जातो. मात्र, लोकानुनयी राजवटीत न्यायपालिकेला 'विकासातील अडथळा' किंवा 'जनतेच्या विरोधातील संस्था' म्हणून चित्रित केले जाते. न्यायाधीशांच्या नेमणुकीच्या प्रक्रियेत राजकीय प्रभाव वाढवून आपल्या विचारसरणीच्या व्यक्तींना न्यायपीठावर बसवण्याचा प्रयत्न केला जातो. जेव्हा न्यायालय सरकारच्या विरोधात निकाल देते, तेव्हा लोकानुनयी नेते सार्वजनिक रॅलींमध्ये न्यायालयावर टीका करतात, ज्यामुळे न्यायव्यवस्थेची जनमानसातील प्रतिमा मलिन होते आणि न्यायाधीशांवर मानसिक दबाव निर्माण होतो.

२. निवडणूक आयोगाची विश्वासार्हता

मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. जर निवडणूक घेणारी संस्थाच स्वायत्त नसेल, तर लोकशाहीचा अर्थ उरत नाही. निवडणूक आयोगाच्या आयुक्तांची निवड करताना पारदर्शकतेचा अभाव असणे हा एक मोठा धोका आहे. जेव्हा निवडणूक आयोग सत्ताधारी पक्षाच्या आचारसंहिता उल्लंघनाकडे दुर्लक्ष करतो किंवा निवडणुकांच्या तारखा सोयीनुसार ठरवतो, तेव्हा जनतेचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास उडतो.

३. प्रसारमाध्यमे आणि माहितीची स्वायत्तता

प्रसारमाध्यमांना लोकशाहीचा 'चौथा स्तंभ' म्हटले जाते. लोकानुनयी राजकारणात माध्यमांच्या स्वायत्ततेवर दुहेरी हल्ला होतो. जे पत्रकार सरकारला प्रश्न विचारतात, त्यांना 'देशद्रोही' किंवा 'एजंट' ठरवून त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाई केली जाते. सरकारशी जवळीक असलेल्या उद्योजकांमार्फत माध्यमांची मालकी मिळवून 'प्रोपांडा' (प्रचार) राबवला जातो, ज्यामुळे तटस्थ पत्रकारिता संपुष्टात येते.

४. तपास यंत्रणांचा राजकीय वापर

सीबीआ, ईडी आणि गुप्तचर विभाग यांसारख्या संस्था गुन्हेगारी रोखण्यासाठी असतात. मात्र, लोकानुनयी सत्तेत या संस्थांचा वापर राजकीय विरोधकांना दाबण्यासाठी केला जातो. केवळ विरोधी पक्षाच्या नेत्यांवर धाडी टाकणे किंवा जुनी प्रकरणे उकरून काढणे, यामुळे या संस्थांची स्वायत्तता संपून त्या 'राजकीय हत्यारे' बनतात. यामुळे लोकशाहीतील निकोप स्पर्धेला खीळ बसते.

५. संस्थात्मक ऱ्हासाचे परिणाम

जेव्हा या संस्था आपली स्वायत्तता गमावतात, तेव्हा सत्तेवर कोणताही अंकुश राहत नाही. परिणामी, 'बहुमताची हुकूमशाही'प्रस्थापित होते. संस्थांचे खच्चीकरण होणे म्हणजे लोकशाहीचा संकोच होणे होय. लोकशाही टिकवायची असेल, तर या संस्थांची स्वायत्तता कोणत्याही परिस्थितीत जपली पाहिजे, कारण व्यक्ती येतात आणि जातात, पण संस्थाच लोकशाहीला दीर्घकाळ जिवंत ठेवतात

निष्कर्ष

लोकानुनय हा लोकशाहीसाठी केवळ एक बाह्य धोका नसून तो एक गंभीर 'अंतर्गत इशारा' आहे. जेव्हा प्रस्थापित लोकशाही व्यवस्था सामान्य जनतेच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक समस्या सोडवण्यात अपयशी ठरते, तेव्हाच लोकानुनयाचा उदय होतो. हे राजकारण व्यवस्थेतील उणिवांकडे जगाचे लक्ष वेधते, मात्र त्याचे अंतिम स्वरूप अनेकदा 'बहुसंख्याकवादी हुकूमशाही' कडे झुकणारे असते, जे लोकशाहीच्या मुळावर येते.

उदारमतवादी लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ ठराविक काळाने निवडणुका जिंकणे किंवा बहुमत सिद्ध करणे पुरेसे नाही. लोकशाहीचा खरा आत्मा हा संविधानाने दिलेल्या नैतिक मूल्यांच्या जतन करण्यात आणि न्यायपालिका, निवडणूक आयोग यांसारख्या संस्थांची पारदर्शकता व स्वायत्तता राखण्यात दडलेला आहे. जर या संस्था कमकुवत झाल्या, तर लोकशाहीचे रूपांतर केवळ एका व्यक्तीच्या किंवा गटाच्या सत्तेत होईल.

शेवटी, लोकशाही ही केवळ कागदोपत्री व्यवस्था नसून ती एक जिवंत प्रक्रिया आहे. जनतेचा सक्रिय सहभाग, चिकित्सक वृत्ती आणि घटनात्मक जागरूकता यांच्याशिवाय लोकशाहीचा हा 'लोकानुनयी' आजार बरा होऊ शकत नाही. नागरिकांनी केवळ 'मतदार' न राहता 'जागरूक रक्षक' होणे, हीच खऱ्या अर्थाने उदारमतवादी मूल्यांची आणि लोकशाहीची ढाल ठरेल. लोकानुनयाला उत्तर हे लोकशाही कमी करणे नसून, ती अधिक सर्वसमावेशक आणि पारदर्शक करणे हेच आहे.

संदर्भ सूची :

१. Müller, J. W. (2016). What is populism?. Penguin Books.

२. Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). How democracies die. Crown Publishing Group.

३. Fukuyama, F. (2018). Identity: The demand for dignity and the politics of resentment. Farrar, Straus and Giroux.

४. Jaffrelot, C. (2021). Modi's India: Hindu nationalism and the rise of ethnic democracy. Princeton University Press.

५. Mounk, Y. (2018). The people vs. democracy: Why our freedom is in danger and how to save it. Harvard University Press.

६. Eatwell, R., & Goodwin, M. (2018). National populism: The revolt against liberal democracy. Pelican Books.

७. Sandel, M. J. (2020). The tyranny of merit: What's become of the common good?. Farrar, Straus and Giroux.

८. Appadurai, A. (2006). Fear of small numbers: An essay on the geography of anger. Duke University Press.

९. Rodrik, D. (2018). Populism and the economics of globalization (Working Paper No. 23559). National Bureau of Economic Research.

१०. Diamond, L. (2019). Ill winds: Saving democracy from Russian rage, Chinese ambition, and American complacency. Penguin Press.